

Het scheelde maar weinig

Geen Russische dwangarbeiders in de Nederlandse mijnen

Tijdens de Tweede Wereldoorlog hebben de nazi's gruwelijk misbruik gemaakt van de arbeidskracht van dwangarbeiders, waaronder honderdduizenden Russische krijgsgevangenen. Alleen in Nederland werden geen Russische krijgsgevangenen ingezet in de steenkolenmijnen. Waarom was Nederland een uitzondering?

Willibrord Rutten was voor zijn pensionering werkzaam bij het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg als hoofd van de afdeling onderzoek.

Russische krijgsgevangenen vervoerd in open treinwagons in de buurt van Rusland in 1941. Fotograaf onbekend. Bron: Bundesarchiv Deutschland. Rechterpagina: Poster met de aankondiging dat er ook op zondag gewerkt moest worden in de mijnen. Bron: Niod.

De Russische krijgsgevangenen kregen een beestachtige behandeling van de nazi's, alsof het *Untermenschen* waren. Veelal werden zij in de mijnbouw te werk gesteld. In opdracht van de mijndirecties gingen bedrijfsartsen richting het oostfront om in de beruchte *Stammlager* uitgehongerde Russische krijgsgevangenen te selecteren voor het zware en gevaarlijke werk in de steenkolenmijnen. Niet alleen mijnondernemingen in nazi-Duitsland, maar ook die in de bezette gebieden maakten gebruik van deze vorm van slavenarbeid. De krijgsgevangenen werden ondergebracht in barakken in de buurt van de mijnzetels (hoofdgebouw van een mijn). De mijndirecties waren verantwoordelijk voor de organisatie en het beheer van deze kampen, terwijl de bewaking in handen was van eenheden van de Wehrmacht. Bij onze zuiderburen staan de Russische dwangarbeiders in het geheugen gegrift van de mensen die de oorlog hebben meegemaakt. Lange colonnes sjofel geklede Russen waren een

vertrouwd beeld in de Waalse en Kempische kolenbekkens. Zulke 'Russenkampen' hebben in Nederlands Zuid-Limburg, het centrum van de Nederlandse mijnindustrie, nooit bestaan. Hoe bijzonder dit is, blijkt uit een groot internationaal vergelijkend onderzoek naar dwangarbeid in de mijnbouw in de tijd van het Duitse Rijk.¹ Nederland is van alle door de nazi's bezette gebieden het enige land waar geen Russische krijgsgevangenen te werk zijn gesteld, noch in de Staatsmijnen, noch in de particuliere steenkolenmijnen. Maar waarom was Nederland een uitzondering? Volgens mijndirecteur Kees Raedts (1898-1983) hebben de Nederlandse directies zich met succes tegen de komst van Russische krijgsgevangenen verzet: 'Een poging om, evenals in de mijnen van de Belgische Kempen, Russen te werk te stellen, stuitte af op algemeen verzet van de directies en kwam daardoor niet tot uitvoering', schrijft hij in een artikel uit 1979. Ingenieur Raedts gaat echter niet in op de vraag waarom de mijndirecties zich

tegen de komst van de Russen hebben verzet. Hij zat dicht bij het vuur als bedrijfsleider van de mijnzetels Oranje-Nassau III en IV in Heerlen. Kon men geen goedkoop personeel gebruiken? De Vlaamse historicus G. Coppieters heeft berekend dat de inzet van de Russen de zeven Belgisch-Limburgse mijnen tezamen een besparing op de loonkosten opleverde van 7 miljoen Belgische franks per maand. Of was men conform de Conventie van Genève (1929) principieel gekant tegen dwangarbeid in de kolenmijnen? Misschien zag men Sovjet-Russische krijgsgevangenen niet graag komen uit angst voor het 'rode gevaar'? Hoe komt het dat het streven van de nazi's om Russische krijgsgevangenen in te zetten in de Nederlandse steenkoolmijnen is gestrand?

Beschermer of onderdrukker?

Op 10 mei 1940 vielen Duitse troepen Nederland binnen. De steenkoolmijnen bleven bij die operatie geheel intact. Na enkele dagen kwam de steenkoolwinning weer op gang. De mijnbedrijven werden onder Duits toezicht gesteld. De bedrijfsleiding mocht aanblijven, maar de commissarissen en eigenaren-aandeelhouders van de vier particuliere mijnmaatschappen, samen goed voor 40 procent van de kolenproductie, moesten het veld ruimen. Dat gold ook voor de Staat der Nederlanden, eigenaar van de Staatsmijnen Wilhelmina, Emma, Hendrik en Maurits, die goed waren voor 60 procent van de productie. Zij moesten plaats maken voor een *Verwalter* (beheerder), die gevolmachtigde was van Rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart. Zo kreeg de bezetter de kolenwinning in zijn greep.

Tot de bevrijding van de Limburgse mijnstreek in september 1944 werd de functie van *Verwalter* bekleed door Hermann Wilhelm Bruch (1888-1955). Hij was mijnbouwkundig geschoold en had eerder leidinggegeven aan steenkolenmijnen in het Duitse Ruhrgebied. Ook de steenkoolmijnen

'De kolenproductie moest omhoog, goedschiks of kwaadschiks, in het belang van de Duitse oorlogsvoering'

in de Belgische Kempen stonden sinds 1941 onder zijn beheer. Bruch verbleef altijd op zijn 'hoofdkantoor' in Heerlen. In zijn contacten met de mijn directeuren onderscheidde hij zich niet door een grote mate van doortastendheid. Tijdens de zuiveringsprocessen die na de bevrijding plaatsvonden vanwege economische collaboratie zouden de mijn directeuren G.C. Lieshout (Oranje-Nassau Mijnen) en W.J.B. Schweitzer (Laura & Vereniging) getuigen dat Bruch de beroerdste niet was: 'Eigenlijk is hij meer een beschermer voor ons

geweest, dan een onderdrukker.² De man werd later vrijgesproken van oorlogsmisdaden, waarna hij zijn loopbaan voortzette als bedrijfsingenieur op de Bismarckmijn in Gelsenkirchen (Duitsland).

Eén grote Rijksduitse werkinrichting

De brandstofvoorziening was tijdens de bezettingsjaren een uitermate precaire aangelegenheid. De Duitse oorlogs- en de Nederlandse overlevingsbelangen liepen niet parallel. De totale productie, gemiddeld met ruim 12 miljoen ton per jaar, bleef redelijk op peil. Een vermindering van 6 procent ten opzichte van de vooroorlogse jaren was nog te overzien, ware het niet dat vanaf april 1941 de export van Nederlandse steenkool naar Duitsland werd opgeschroefd. De kolenvoorraden waren daardoor tot een bedenkelijk niveau gedaald toen de uitzonderlijk strenge winter van 1941/1942 aanbrak. Door de schaarste was het moeilijk de huizen redelijk te verwarmen. Bedrijven moesten de productie stilleggen, want ook de gas- en elektriciteitsvoorziening was van steenkool afhankelijk. Tegelijkertijd werd duidelijk dat de oorlog aan het oostfront nog lang zou gaan duren. Berlijn ging een nieuwe militaire en economische koers varen. De *Reichsminister für Bewaffnung und Kriegsproduktion*, Albert Speer, verlangde dat de productiecapaciteit in de bezette gebieden voortaan dienstbaar werd gemaakt aan nazi-Duitsland. Nederland werd gedegradeerd tot één grote Rijksduitse werkinrichting. De kolenproductie moest omhoog, goedschiks of kwaadschiks, in het belang van de Duitse oorlogsvoering. Zonder kolen en cokes (bewerkte steenkolen) geen staalproductie, en zonder staal geen wapens. Tegen die achtergrond begon *Verwalter* Bruch de druk op te voeren. Hij gaf de mijn directies in 1942

¹ Project onder leiding van prof. Klaus Tenfelde (1944-2011), directeur Institut für soziale Bewegungen (Ruhr Universität Bochum).

² Getuige Schweitzer aangehaald bij Kreukels, L., *Kolen en kompels. Geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers* (Amsterdam-Brussel 1986), p. 131.

de opdracht om, naar Duits voorbeeld, de werktijden te verlengen en het werken op zondag in te voeren. De maatregelen haalden weinig uit. De zondagsdienst had als neveneffect dat de mijnwerkers op een slechter betaalde doordeweekse dag wegbleven. De opgelegde ijver om meer personeel aan te nemen leidde ertoe dat er arbeiders binnenkwamen die minder geschikt waren voor het zware werk ondergronds. De directies hielden de *Verwalter* voor dat de mijnwerkers door voedselgebrek het werk nauwelijks nog aankonden. Hun weerstand tegen infectieziekten raakte ondermijnd. Bovendien namen de moeilijkheden op het gebied van materiaalvoorziening en transport toe, waardoor de productie werd belemmerd. Zo was er een groot tekort aan reserveonderdelen voor machines en locomotieven. Maar de belangrijkste oorzaak van het verlies aan productiviteit werd natuurlijk niet gerapporteerd: de Limburgse mijnwerkers waren niet te motiveren er een schepje bovenop te doen, zolang de meeropbrengst ten goede kwam aan de export van kolen en cokes naar Duitsland. De mijnmaatschappijen konden wel leven met die situatie. Zij zaten niet te wachten op een geforceerde kolenwinning, waarbij de planmatige afbouw overhoop werd gehaald. De bedrijfsleiding gruwde van zogeheten 'rooibouw', waarbij men de relatief moeilijk ontginbare kolenlagen laat zitten ten gunste van kolenlagen die relatief gemakkelijk ontgonnen kunnen worden.

Ongeschoolde arbeidskrachten

De *Verwalter* moest met lede ogen aanzien hoe het ziekteverzuim steeds verder toenam, terwijl de arbeidsprestatie per dienst omlaagging. Het moment was gekomen om het anders aan te pakken. Hij begon te dreigen met de komst van Russische krijgsgevangenen. Dat gebeurde voor het eerst in de zomer van 1942. Bruch schreef op 14 juli aan de mijndirecties dat 'hij zich bij een toenemend tekort aan werkkrachten genoodzaakt zou zien tot tewerkstelling van Russische krijgsgevangenen bij de Limburgse Mijnen, gelijk reeds op Belgische Mijnen heeft plaats gevonden'.³ De mijndirecteuren reageerden afhoudend. Ze betwijfelden of tewerkstelling van Russische krijgsgevangenen zou bijdragen tot verhoging van de productie, '...tenzij in het weinig waarschijnlijke geval dat zij geschoolde mijnarbeiders zijn (...) Men heeft reeds meer dan genoeg ongeschoolde arbeidskrachten. Ook het taal-vraagstuk zal moeilijkheden veroorzaken'.⁴ De kritiek van de Nederlandse mijndirecteuren sneed hout. De Russen die in de Kempense mijnen te werk waren gesteld, waren voor het grootste deel landarbeiders, verder zaten er muzikanten, kunstschilders, vissers, kooplui en boekhouders bij. De mijn in Beringen telde op een contingent van 580 krijgsgevangenen maar vijf Russen die van beroep mijnwerker waren. Er

werden van Nederlandse kant geen principiële bezwaren tegen de tewerkstelling van krijgsgevangenen te berde gebracht. De Conventie van Genève, in 1929 herzien naar aanleiding van ervaringen opgedaan in de Eerste Wereldoorlog, stond toe (art. 34) dat krijgsgevangenen soldaten werkzaamheden verrichtten voor private ondernemingen mits deze loon uitbetaalden. Ook was er geen sprake van ideologische weerzin tegen de komst van de Russen, zoals geuit door de Belgische mijnwerkgevers. Deze waren aanvankelijk niet gecharmeerd van de aanstaande komst van Russen uit vrees voor besmetting met communistisch gedachtegoed. De angst voor de bolsjewieken zat hier ook heel diep, maar het 'rode gevaar' is niet als argument gebruikt om de Russen buiten de deur te houden. De Limburgse mijndirecteuren beperkten zich tot de praktische kant van de zaak.

'De angst voor de bolsjewieken zat heel diep, maar het 'rode gevaar' is niet als argument gebruikt om de Russen buiten de deur te houden'

Er was geen behoefte aan nog meer ongeschoolden en de taal was ook een barrière. Het laatste argument was wat vergezocht. Ook in de Nederlandse mijnen werkten sinds vele jaren krachten van allerlei nationaliteit, waaronder sprekers van Slavische talen, zoals de Polen. De ervaring leerde dat mijnwerkers taalproblemen meestal wel samen wisten op te lossen.

Net als in België

Zo probeerden de Nederlandse mijndirecties *Verwalter* Bruch op andere gedachten te brengen, maar hij liet zich niet afschepen. In een bijeenkomst van de Commissie van Bedrijfsleiders van de Limburgse steenkoolmijnen in oktober 1943 liet hij vallen 'dat de tewerkstelling van Russische krijgsgevangenen, vooral nu het huidige lage productiepeil niet stijgt, bij de Deutsche instanties een punt van ernstige overweging uitmaakt'.⁵ De mijnwerkgevers schoven het plan op de lange baan, maar Bruch gaf niet op. In januari 1944 bracht hij opnieuw de inzet van Russische krijgsgevangenen ter sprake. 'Mocht de [personeels]bezetting onvoldoende blijven, dan zullen zonder twijfel krijgsgevangenen in de mijnen aan het werk worden gezet,' dreigde Bruch.⁶ Deze keer was het geen loze dreiging. In december 1943 had hij alvast aan *Oberregierungsrat* van de *Reichsvereinigung Kohle* toestemming gevraagd om 1.500 Russische krijgsgevangenen bij de Nederlandse steenkoolmijnen te plaatsen.⁷ Voorlopig moest Bruch met 300 man genoegen nemen. Er werden sinds de winter van 1943/1944 door de Duitsers amper Russen krijgs-

³ SHCL, EAN 702, GSL, Brief van Bruch aan de Gezamenlijke Steenkoolmijnen, d.d. 14 juli 1942.

⁴ De brief werd besproken in de vergadering GSL d.d. 22 juli 1942.

⁵ RAL, Archief Oranje-Nassau Mijnen, C 16, Notulen van de vergadering van de Commissie van Bedrijfsleiders ten kantore van Bergassessor Bruch, d.d. 22 oktober 1943.

⁶ SHCL, EAN 702, Archief G.S.L., 1944, 1 t/m 7 (2134-2140), doss. 1, Notulen van de bijeenkomst van mijndirecties, d.d. 13 januari 1944 te Heerlen.

gevangen gemaakt. De krijgskansen begonnen te keren. Afgezien van de huisvesting en persoonlijke uitrusting hoefden de dwangarbeiders weinig te kosten, hield een medewerker van de *Verwalter* de mijndirecties voor: 'De arbeiders zijn te beschouwen als soldaten en worden niet verzekerd. In België kost iedere Rus per dag 50 frank; loon wordt niet verstrekt, alleen levensmiddelen en bij goede prestatie bons die in extra-toelagen kunnen worden omgezet.'⁸ Aan de bepalingen van de Conventie van Genève had hij duidelijk geen boodschap. Het moest in de Nederlandse steenkoolmijnen gaan net zoals in België.

Toen was het wachten op de Russen

Eind februari 1944 waren de voorbereidingen voor de huisvesting van Russische krijgsgevangenen al een heel eind gevorderd. De bouwafdeling van de Staatsmijnen, onder leiding van hoofdingenieur A.E. Dinger, had de tekeningen van de accommodatie al klaar. Het ontwerp omvatte twee slaapbarakken, ieder van veertig meter lengte, elk met een capaciteit van 150 man. Verder een kantine van ongeveer zestig meter lengte en ruimte voor het opbergen van levensmiddelen van twaalf meter. Ten slotte vertrekken voor een wachtkamer, kleermaker, schoenmaker en dergelijke van vijftig meter. Het geheel zou 160 à 170 duizend gulden kosten. Daar kwamen nog kosten bij voor de inrichting, verwarming en meubilering. Ook moesten voor de mijnwerkers spullen worden aangeschaft zoals lampen en koffieflessen. Alles bij elkaar zou er een bedrag van minstens 225 duizend gulden mee zijn gemoeid. Na de oorlog bleek

dat kosten van de bouw van de accommodatie in werkelijkheid nog geen 9.000 gulden bedroegen!⁹ Nu moest er nog een definitieve beslissing worden genomen over de plek van de Russenkampen. Tijdens een bijeenkomst van de directies van de gezamenlijke Limburgse steenkoolmijnen op 24 februari 1944 werd besloten dat er twee kampen moesten komen, een in Heerlen ten behoeve van de mijnzetel Oranje-Nassau IV en een in Eygelshoven voor de mijn Julia. Het kamp voor de Oranje-Nassau IV was geprojecteerd op de Heksenberg, niet ver van de zandgroeve. Het tweede kamp was geprojecteerd op het terrein van de mijnzetel Julia, om precies te zijn aan de Nievelsteinerweg in Eygelshoven, ter hoogte van de spoorwegovergang.

Begin maart kon de aanleg van het kamp op de Heksenberg beginnen. De werkzaamheden werden uitgevoerd door het bouwbedrijf van de Staatsmijnen. Nadat een stuk heide bouwrijp was gemaakt, kon het terrein verder worden ontsloten. Er kwam een toegangsweg met oprit en een smalspoor. Voor elektriciteit en riolering werd het kamp aangesloten op het netwerk van de Oranje-Nassau IV en het drinkwater kwam via een aansluiting op de gemeentelijke waterleiding. De bouw van de barakken heeft het hele voorjaar geduurd. Uit de rekeningen kan worden afgeleid dat het kamp in juli 1944 klaar was.

Toen was het wachten op de Russen. Die kwamen echter niet. Tijdens de bouw van de barakken had de landing van de geallieerden in Normandië plaatsgevonden. Op 17 augustus 1944 kwam Bruch voor de laatste keer bijeen met de mijn- ▶

⁷ NIOD, Hohere SS- und Polizeiführer, inv.nr. 42 a, Rapport over de Nederlandse *Wehrwirtschaft* van de 'Sicherheitsdienst'-Maas-tricht, 9 december 1943. Aangehaald in de niet-gepubliceerde scriptie van Eussen, Akkomodatie en verzet, 98.

⁸ SHCL, EAN 950, Archief Laura & Vereniging, inv. nr. 709.

⁹ RAL, Archief Oranje-Nassau Mijnen, W 40, De directie van Staatsmijnen aan de directie van de Oranje-Nassau Mijnen, d.d. 9 oktober 1944, betreffende krijgsgevangenenkamp nabij ON IV, met kostenspecificatie in bijlage.

Russische krijgsgevangenen verrichten dwangarbeid onder toezicht van Duitse soldaten in de buurt van Minsk, juli 1941. Fotograaf onbekend. Bron: Bundesarchiv Deutschland.

Koningin Wilhelmina bezoekt de mijnen in Kerkrade tijdens haar tocht door bevrijd Zuid-Nederland op 22 maart 1945. Foto: Willem van de Poll. Bron: Nationaal Archief/Anefo.

directies. Een maand later werd de Limburgse mijnstreek door de Amerikanen bevrijd. De mijnzetel Oranje-Nassau IV werd op maandagavond 18 september bevrijd.

Kamp Julia is tijdens de oorlog niet meer aanbesteed. Toch is het er later gekomen, in 1947, precies op de plek waar het Russenkamp had moeten komen. Opdrachtgever was de Beheerder der Nederlandsche Steenkoolmijnen. Bij de bouw van het kamp is gebruikgemaakt van de tekeningen die voor het Russenkamp waren bedoeld.¹⁰ De barakken kregen ongeveer dezelfde bestemming. Het werd een strafkamp voor politieke delinquenten, dat deel uitmaakte van de Rijkswerkinrichting 'De Mijnstreek'. Welke bestemming het Russenkamp op de Heksenberg na de oorlog heeft gekregen, is niet bekend.

¹⁰ SHCL, EAN 950, Archief Laura & Ver- eeniging, inv.nr. 2166. Tekeningen van het interneringskamp Julia te Eygelshoven, 1947.

Literatuur

Coppieters, G., 'De politiek van de minste weerstand? Belgisch-Limburgse mijn- en mijnbouw tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: Hein A.M. Klemann et al., *Thuisfront. Oorlog en economie in de twintigste eeuw*. Veertiende jaarboek van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (Zutphen 2002), p. 232-249.

Kohlbacher, J., *Het Russisch kamp. De kampen bij de Limburgse mijnen, 1942-1965*. Stichting Erfgoed Eisden e.a. Losse Studies, nr. 2 (Eisden 1998).

Mensink, J., *De kolenvoorziening van Nederland tijdens den tweeden wereldoorlog* (Amsterdam 1946).

Raeds, C.E.P.M., 'Het mijnwerkersverzet tijdens de Tweede Wereldoorlog', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg. Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, XXIV (1979)*, p.1-23.

Seidel, H. & Tenfelde, K., (Hrsg.), *Zwangsarbeit im Bergwerk. Der Arbeitseinsatz im Kohlenbergbau des Deutschen Reiches und der besetzten Gebiete im Ersten und Zweiten Weltkrieg*, 2 Bände (Essen 2005).

Een nipte ontsnapping

De Nederlandse mijn- en mijnbouw directies hebben, voortdurend manoeuvrerend in het spanningsveld tussen accommodatie en verzet, de tewerkstelling van Russische krijgsgevangenen lang weten tegen te houden, vooral door tijd te rekken. Voortdurend bleven de directies de *Verwalter* bestoken met argumenten waarom de Russen geen oplossing waren voor de situatie in het Nederlandse mijnbedrijf. Dan weer was het hun gebrek aan ervaring, dan weer de taal. Tot het laatst hebben ze de bezetter tegengewerkt, ook toen de beslissing al genomen was om een dwangarbeiderskamp in te richten. Nu was hun Duitse tegenspeler, *Verwalter* Bruch, niet bepaald een doortastend type, maar dezelfde Bruch was ook beheerder van de Kempense mijnen in Belgisch-Limburg, waar sinds september 1942 veel Russische krijgsgevangenen werkzaam waren. Aan de persoon van Bruch alleen kan het niet gelegen hebben. Het verzet van de Nederlandse mijn- en mijnbouw directies heeft beslist geholpen. Nazi-Duitsland probeerde door de inzet van dwangarbeiders roofoorlog te plegen op de kolenreserves van Nederlandse mijnen. Zo ver is het niet gekomen, maar de bevrijding van de mijnstreek had niet veel langer op zich moeten laten wachten. Het is maar net gelukt de Russische krijgsgevangenen buiten de poorten te houden. ■

Dit artikel is een verkorte versie van Willibrord Rutten, 'Russen niet gewenst. De mislukte inzet van Russische dwangarbeiders in de Nederlandse steenkoolmijnen in de Tweede Wereldoorlog', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg / Jaarboek Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* XLIX (2004), 165-190.